

Владимир Владов

ТЪРНОВСКАТА ОБЩИНА И ЕЛИНСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ В КРАЯ НА XVIII И ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВЕК

XVIII и XIX в. се характеризират с дълбоки социално-икономически преобразувания, с началото и развоя на борбата за национално освобождение, църковна независимост и културна идентичност на българите. Сключеният през 1699 г. в Карловац мирен договор между Високата порта и страните от Свещената лига (Австрия, Полша, Венеция, Малта и Русия) бележи нов, повратен момент в политическия и стопански упадък на Османската империя¹. През XVIII и първата половина на XIX в., в резултат на военните поражения от Австрия и Русия, загубата на балкански територии и международен престиж стават трайна и неприятна за Турция тенденция. Неуспешните войни принуждават империята да отвори още по-широко стопанството си за европейския капитал под формата на т.нар. капитулации².

Относително мирният период, който настъпва през XVIII в., спомага за по-стабилен прираст на населението, развитие на земеделското производство, търговията и занаятите. Въпреки забраната да се обработват общинските земи, количеството на разораните и култивирани пространства се увеличава. Това от своя страна дава добри възможности за развитие на скотовъдството, което достига значителни мащаби именно през XVIII в. По-популярни стават новите земеделски култури като царевица, тютюн, мак и памук, чието отглеждане има ясно изразен пазарен характер. Към тях насочват вниманието си хората, които притежават капитал, и по този начин търговските им амбиции създават предпоставки за разширяване на производството³.

През XVIII в. се наблюдава процес на мащабно ерозиране на военно-ленната система – сплахийската конница е изместена на заден план и се издига значението на еничарския корпус. Последниците се изразяват в заличаването на хиляди тимари и причисляването им към везирските и държавни хасове. Тази тенденция приключва през 1832 г., когато държавната хазна поема в свои ръце всички доходи от ленните владения⁴. Поради хроническия финансов дефицит редица доходоносни обекти се

дават на търг за откупване от частни лица – т.нар. мукатаи. От XVIII в. е въведена системата за пожизнено наемане на въпросните източници на доходи (т.нар. маликяне)⁵. Сред най-преките последици от въпросния процес е широкото навлизане на търговско-лихварските операции в селото. В резултат на това цели села попадат във финансова зависимост от силни на деня османлии, които се представят за техни „покровители“⁶.

Тези събития, както и разширяването на пазара, ускоряват формирането на частни стопанства (чифлици). Това става тенденция в аграрното развитие през втората половина на XVIII и началото на XIX в. Превръщането на чифлиците в стокови стопанства ускорява разгръщането на модерни форми на производство и търговия⁷.

Успоредно с трансформациите в аграрната сфера се извършват и промени в търговията. Те са най-забележими във външната търговия. В сравнение с предходните векове палитрата от вносни стоки през XVIII в. става много по-разнообразна. Развитието в промишлено отношение европейски държави, като Англия, Франция, италианските градове (Венеция, Генуа, Анкона, Ливорно), Холандия, Австрия и германските държави внасят в българските земи повече от 100 различни вида продукти. По-важните сред тях са цветни сукна, калай, олово, органически бои, индиго, стъклени изделия, хартия за писане, сол, селитра, захар, кафе и др.⁸

Същевременно се променят обемът и видът на изнасяните от българските земи стоки. Първо място в този списък заема вълната, която французите поставяли по качество до известната в цяла Европа испанска вълна⁹. Голям дял има износът на памук, който намира пазар главно в Солун, Одрин и Средна Европа. Трето по важност перо е тютюнът, чийто обем на износ надвишава 50 000 бали годишно¹⁰. Ето защо именно в памука, вълната и тютюна някои автори виждат истинската материална основа за Ранното възрождение през XVIII в.¹¹

По традиция от XVI и XVII в. главни пазари на българските произведения са трансилванските градове Брашов (Кронщат) и Сибиу (Херманщат)¹². Така например през 1830 г. около 26% от общия капитал на 75 фирми в Брашов е в ръцете на гръцки и български фирми¹³. В тези градове присъстват значителен брой търговци от Арбанаси и Търново.

Допълнителен тласък за развитието на външната търговия дава Одринският мир между Русия и Турция от 1829 г. Според неговите клаузи Черно море става открито за европейските кораби. По този начин българските производители и търговци могат по-лесно да изнасят своите стоки. Системният натиск, който упражнява Англия над Високата порта, се увенчава с подписването на договор (1838 г.), по силата на който вносните английски стоки се облагат само с 3% мито. На следващата година към

съгласението се присъединява Австрия, последвана в скоро време и от Франция. Географската близост, разширеният речен транспорт и промишленото развитие предопределят Австрия да стане основен търговски конкурент на Англия в Балканския регион¹⁴. Трето място по значение във външната търговия на българските земи през 30-те и 40-те години на XIX в. има Франция. Сделките с френски търговски къщи се осъществяват с посредничеството на някои българи и гърци в Одрин, Солун и Цариград¹⁵.

Наред с външната търговия през XVIII и първата половина на XIX в. се наблюдава разширяване и на вътрешния стокообмен. Разгръща се по-интензивна размяна на стоки не само между града и селото, но и между отделни производствени региони; между различни градове и селища от двете страни на Балкана; между дунавските пристанища и македонските земи. Годишните панаири в Свищов, Сливен, Карнобат, Серес, Неврокоп, Кукуш и др. придобиват национално значение¹⁶. Особена известност получава Узунджовският панаир, който може да се разглежда като своеобразна борса, в която се отразява стопанският пулс на земите ни през Ранното възрождение¹⁷.

Освен в търговията българите започват да участват активно и в занаятчийското производство. По-интензивно това се наблюдава в текстилните отрасли, което е обусловено от нарастването на памукопроизводството и скотовъдството¹⁸. Успоредно със специализирането на занаятите протича и процесът на диференциране на еснафските организации. Те остават задължителна форма на организация на труда във всички сектори и браншове. Еснафът е общественонеобходима организация, която може да гарантира донякъде интересите на производителите пред реалностите на държавния произвол. Това принуждава и буржоазните елементи да останат привързани към тази средновековна по същество форма на организация на труда. От друга страна, самите еснафски организации бавно и неотклонно се изменят под напора на капиталистическите отношения¹⁹.

В консервативните условия на Османската империя пътищата за развитие на манифактурно производство са крайно ограничени. Постоянните и обемни държавни поръчки за шаяк и аба, както и концентрацията и специализацията на производството, все пак изискват нови форми на организация, поради което манифактурата прави първите си стъпки именно в текстилното производство²⁰.

Общото демографско развитие на Европа през XVIII в. се характеризира със значителен прираст на населението. В българските земи се наблюдават същите процеси, които оказват влияние и върху динамиката

на градския живот. В чисто количествен план на първо място нараства броят на градовете. Най-забележително е увеличението на селищата от типа на касабите – средни по големина градове, чието население се занимава главно с търговска и занаятчийска дейност. Значително се повишава числото на българите в градските центрове, в това число и в Търново. Постепенно настъпва административно унифициране в положението на градовете, изразяващо се в преминаването им на пряко държавно подчинение²¹.

Разбира се, икономическото оживление и стопанското възможване през XVIII и първата половина на XIX в. не могат да се приемат за прогресивна и константна величина. Постоянната несигурност и лошото състояние на пътищата, многобройните пречки от административен характер, тежестите на войните и периодически избухващите чумни епидемии парализират за определени периоди от време целия стопански живот²². В историческите изследвания се приема, че „векът на Паисий“ бележи раждането на българската буржоазия. Разпъната между ретроградната османска действителност и европейската икономическа динамика, за продължителен период от време тя остава твърде слаба и неактивна²³.

Необходимо е да отбележим, че в някои по-нови изследвания се изказват известни резерви към представените по-горе виждания на българската историография. Приема се, че теориите за зараждане на капиталистически отношения в османската действителност по това време са твърде оптимистични и се дължат на марксистическия идеологически инструментариум, с който боравеше родната историческа наука. В дискуссионен план се отбелязва, че една стопанска система, която остава оплетена в паяжината на търговско-лихварски операции, откупуване на данъци и тотален държавен монопол над много сфери на икономическия живот, няма и не може да има нищо общо с европейското икономическо развитие през XVIII в.²⁴

Изложените по-горе данни ни карат да мислим, че зараждането на капиталистически отношения в българските земи през втората половина на XVIII и началото на XIX в. не бива да се преувеличава, но също така не бива да се омаловажава и отрича. Този процес на преход към нови производствени отношения и форми е мъчителен и бавен, не винаги и не навсякъде е равномерен. Неговите носители произхождат от подвластните на Високата порта народи, които срещат всевъзможни пречки от страна на държавата²⁵.

Тези детайли са от особена важност, защото именно от буржоазната прослойка е задвижено модерното образование в българските земи. На даден етап нейните представители са принудени да усъвършенстват

техниката на търговските си операции или производства. Това се изразява в по-системното водене на търговски тефтери, които описват вида и обема на сделките, отчитат печалби, загуби и капиталовложения. Плащанията в брой се заменят с издаването на полици, записи и др. Практика е всеки българин, излизащ по търговски дела извън пределите на Османската империя, да търси съдействието на установилите се преди това в дадената държава гръцки търговци. Тук идва и необходимостта от изучаването на гръцки език, който е международен за търговците в Османската държава, Югоизточна и Средна Европа. Всичко това поставя пред българската буржоазия по-високи изисквания към образованието.

Както е известно, преходът от килийното към модерното образование минава през елинските училища в българските земи²⁶. Тяхното откриване в Арбанаси (1779 г.), Свищов (1815 г.), Котел (1819 г.), Сливен (1810 и 1825 г.), Карлово (1826 г.) и др. е пряко следствие от очертаните всеотраслни промени, засегнали османската държава и нейните поданици през XVIII и първата половина на XIX в. При изследване на центровете на елинското образование в българските земи прави впечатление, че по-голямата част от тях възникват в селища, включени в диоцеза на Търновската митрополия²⁷.

Без съмнение си струва да фокусираме вниманието си върху елинското образование именно в Търново. Това се обуславя от няколко фактора. На първо място градът е духовен и административен център на Търновската митрополия, която през целия период на османското владичество остава най-значимата в диоцеза на Цариградската патриаршия на Балканите²⁸. С незначителни изключения нейните предстоятели са гърци и тяхна първостепенна задача е разпространяването на гръцкия език и култура. Показателно за „гръкоезичието“ на търновските жители в това отношение е твърдението на посетилия града през 1640 г. католически архиепископ Петър Богдан Бакшич²⁹. На по-късен етап почти сходни сведения за ролята на гръцкия език в живота на търновските граждани и жителите на Арбанаси дава Петко Р. Славейков³⁰. Богослужението и църковната документация са водени изцяло на гръцки език, за което свидетелстват кодексите на митрополията³¹, редица надписи, приписки и спомени на съвременници.

За пряката роля на митрополитската институция в образователното дело говори обстоятелството, че гръцкото училище в Търново възниква с активната подкрепа и дарителство на митрополитите Йоаникий (1817–1821) и Иларион Критски (1821–1827; 1831–1838)³². Тук бихме могли да направим паралел с дейността на Анхиалската митрополия, която полага всеотраслни грижи за развитието на откритото през 1790 г. „общо училище“

в черноморския град. Архиереите на този древен църковен престол участват активно и непосредствено в училищния живот, подпомагат неговото материално обезпечаване, съдействат за привличането на подходящи учители, обогатяват училищната библиотека³³. Именно в това направление работят активно и търновските предстоятели през посочения период.

В периода до Освобождението в близкото до Търново село Арбанаси (основано по всяка вероятност от погърчени албанци към края на XV в.) гръцкият език и култура заемат привилегировано място. Арбанашките храмове „Рождество Христово“, „Св. Архангели“, „Св. Атанасий“ и др. са често посещавани от търновските архиереи и по същество селището се оформя като втори митрополитски център и тяхна резиденция. През XVI–XVIII в. представителите на заможните арбанашки родове поддържат търговски контакти с Влашко, Молдова, Русия и Полша. Те се изявяват като щедри дарители на Търновската митрополия и посрещат високопоставени духовници от целия гръкоправославен свят. Стопанският просперитет на Арбанаси и използването на гръцки език в деловите контакти и всекидневното обуславят ранната поява на елинско училище (1779 г.) в това така близко до Търново място³⁴.

Впрочем в края на XVIII и началото на XIX в. се наблюдава значителен стопански възход и в самия град Търново. Той става ядро и притегателен център на външната и вътрешната търговия, за динамиката на които през този период вече бе споменато. По това време е добре засвидетелствано присъствието на търговци от Търново и Търновско в обмена между Балканите и Средна Европа. Например лицата, които съставляват голяма част от управителното тяло на „Гръцката компания“ в гр. Сибиу, произхождат от Арбанаси и Мелник. Тя се ръководи от „проести“ (старейшини), капитани, съветници и харачари (бирници), които се избират всяка година в началото на януари. В периода 1701–1750 г. арбанасчани и търновци оглавяват компанията общо 18 години като капитани, съветници и харачари. Тези факти, както и самата кондика на компанията, доказват, че търговците от Търново и Арбанаси съставляват голям процент от членовете на „гръцката“ търговска гилдия в Сибиу. Осезателно е присъствието на търговци от Търновско и в компанията на гр. Брашов – Маргарит от Търново (1739 г.), Зото от Търново (1741 г.), Константин от Търново (1742 г.), Маринос от Арбанаси (1742 г.), Петко от Търново (1745 г.)³⁵.

През втората половина на XVIII в. немалко търновски търговци отсядат в Унгария. Срещаме техните имена в градовете Пасто, Гьонгьош, Лошонц, Нюград и Естергом. Чрез свои съдружници те редовно получават

стоки от османските пазари и производствени центрове³⁶. През XVIII в. в Търновския край са създадени нови черничевы градини, с което регионът става постоянен износител на пашкули и коприна към европейските пазари. По този повод в края на същото столетие гръцките учени Г. Костандес и Филипидис съобщават, че Търново произвежда много и качествена коприна, по-голямата част от която се изнася за Русия³⁷. Производството достига значителни мащаби, което става повод продукцията да бъде обложена с допълнителен десятък (юни 1831 г.)³⁸. От търновската коприна през 1835 г. се интересува и саксонският търговски агент Г. Д. Шнайдер, който преценява, че от нея може да се произвеждат качествени ширити³⁹. Участието на хора от Търновския регион в международните търговски отношения се регистрира и с откритите в града и околните селища монети от Англия, Франция, Холандия, Полша и Унгария⁴⁰.

Търговци от старопрестолния град са ангажирани сериозно и с вътрешната търговия. Техни представители редовно присъстват на Сливенския и Узунджовския панаир. Красноречиво доказателство за икономическия подем дава един османски данъчен опис за 1719–1720 г. От неговото съдържание става ясно, че 194 данъкоплатци отсъстват, защото са на панаира в Сливен. От тях 53 души принадлежат към богатата (висша) класа данъкоплатци, 133 – към средната и само 8 към бедната. Градът е посещаван и от чужди търговци – например през 1763 г. някой си Манол от Мелник дарява на църквата „Св. Богородица“ сребърно кандило. От 1803 г. са засвидетелствани търговски взаимоотношения между видния габровски чорбаджия хаджи Христо Рачков и Анастасий Коцо Влах⁴¹. През 20-те години на XIX в. търновският жител Сава Хаджиилиев поддържа делови контакти с врачанския първенец Димитраки Хаджитошев, чрез когото си доставял коприна, восък, мехове, зехтин и други стоки⁴².

По това време непрекъснато нараства броят на търновци, занимаващи се със занаятчийско производство. Още от XVII в. златарският занаят е в ръцете на българи. Българско присъствие се открива и в бояджийството, абаджийството, кожухарството, терзийството, казанджийството и др. През XVIII в. бояджийският еснаф също преминава изключително в български ръце⁴³. За това говорят данните в сметководния тефтер на търновската градска община. Според неговото съдържание през 1778 г. в Долната махала живеят Върбан Дюлгер, Стоян Терзи, Койчо Терзи, Богдан Калпакчи, Велико Казанджия и др. През следващите години и до края на столетието в текста се четат имената на още български занаятчии от различни браншове. Освен това същият документ показва, че броят на търновците, които се изхранват със занаятчийско производство, се

увеличава непрекъснато. През 1778 г. те са 149 души, през 1800 г. – 224, а през 1814 г. – 368. Налице е въвеждането на нови форми на организация в занаятчийското производство, както и повишаване на обществената и стопанската роля на еснафските организации в златарството, бояджийството, абаджийството, кожухарството и др.⁴⁴ От спомените и събраните впечатления на Кирило Тулешков (1845–1904) става ясно, че към 1806 г. в Търново работят около 800 платнарски станове, чиято продукция е предназначена за износ⁴⁵. През втората и третата четвърт на XIX в. особен ръст реализира абаджийското производство, което окончателно се откъсва от домашния си характер. Благоприятен за търновските абаджии е фактът, че те не са свързани с държавните доставки и могат да следят пазарната конюнктура⁴⁶. За възможностите на търновските мутафчии говори фактът, че през 1831 г. Високата порта иска от тях 10 000 торби от чиста табашка вълна⁴⁷. Гайтанджийството, както и някои други занаяти, е в разцвет до Кримската война (1853–1856 г.), след която навлиза европейската мода⁴⁸.

Очертаните промени и търсенето на сигурност в размирното „кърджалийско време“ съвсем естествено водят до увеличаване на числеността на търновското население на границата на двете столетия. И ако през 1778 г. броят на православните домакинства е 407, то през 1814 г. техният брой нараства на 713. Това означава, че в периода 1784–1800 г. средногодишно християнското население се увеличава с 1,79%, а за 1801–1814 г. – с 2,75%. Формира се една прослойка от заможни търновски жители немюсюлмани. За това говорят техните дарения за църкви и манастири, както и високите данъци, които плащат⁴⁹. Все по-често сред търновските първенци се среща титлата „хаджия“ – признат белег на завидни финансови възможности и престиж⁵⁰. На фона на всичко това не бива обаче да забравяме, че в началото на втората четвърт на XIX в. Търново наброява около 8000–9000 жители, повечето от които остават мюсюлмани⁵¹.

По това време, подобно на много други градове, и в Търново функционира градска община. Както е известно, съществуването на християнски общини в османската държава е обусловено от социално-икономическия и политическия ред. Населението е разделено по религиозен признак и принадлежащите към Източноправославната църква (българи, гърци, власи, албанци) са обхванати от една община. Нейната главна задача се състои в разхвърлянето на данъците сред жителите и тяхното събиране. Корените на тази форма на обществена организация се крият в епохата на османското завоевание. Вселенската патриаршия играе голяма роля в организирането и функционирането на общините, защото се натовазва с някои от задачите на унищожената християнска светска власт⁵².

Ценен извор за дейността на градската община в Търново е нейният тефтер, който е воден на гръцки език и обхваща годините 1778–1819 г. Този важен паметник представлява подвързана с кожа ръкописна книга (24x38 см), съхранявана в Българския исторически архив към Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“⁵³. Тефтерът съдържа богат набор от сведения по финансови въпроси на общината, демографската ситуация в града, урбанистичната структура, развитието на стопанството и просветното дело. В този документ православните търновски жители са групирани в следните махали: Поп Георги, Поп Васил, Поп Тодоран, Анатик, Долна и Горна махала. От началото на XIX в. името на махалата Поп Тодоран изчезва, като бива заменено от името Патрик.⁵⁴ През 1833 г. на мястото на Долна махала се появява Махала на Табаците. От 1839 г. се регистрира съществена промяна – облагането на населението се извършва не по махали, а по еснафи⁵⁵. Отговорните постове в общината (старейшина, коджабашия, чорбаджия, баш) са заемани от българи.

С времето въпросите от компетентността на общината постепенно се разширяват. Нейните ръководители носят отговорност по следните въпроси – събиране на принадлежащите на вакъфа суми; изплащане на дължимите вноски към църквата; даряване на митрополита, протосингела и различни турски първенци; изплащане на глоби за произшествия на територията на общината; опазване чистотата на града и т.н. Едно от най-важните задължения е свързано с полагането на системни грижи за заплащането на учителите и оказване всеобща подкрепа на училището. Всичко това превръща общината във важен орган на самоуправлението на православните християни в Търново⁵⁶.

До началото на XIX в. гръцкият език, на който е воден тефтерът, е елементарен и изпълнен с грешки. Вероятно това се дължи на обстоятелството, че за оформянето на документацията отговарял българин, чиито познания по гръцки език не са били на особено високо ниво. Логично е за писар да е бил назначен някой от най-грамотните възпитаници на училището, споменато в кодекса на Търновската митрополия през 1787 г., поради което с голяма доза сигурност можем да предполагаме, че то не давало нищо повече от базова грамотност⁵⁷. Забележителна промяна в езика и стила на документа настъпва в началото на XIX в., когато писар на общината става някой си Янакис. Неговите записи са на значително по-правилен в граматическо отношение гръцки. Освен това той внася очевиден ред в отчетите и цялостната документацията.

Пълният текст на тефтера говори за сравнително ниското ниво на българска грамотност и господство на гръкоезичната култура в Търново

през първата четвърт на XIX в. Всъщност българският език само се прокрадва в документацията като нещо нетипично и нетрадиционно (отделни думи и подписи). Това състояние е обусловено от силната традиция в църковния (митрополитската институция) и обществения живот, а не от масово присъствие на гръцко население в старопрестолния град. Разбира се, в града гърци има – обкръжението на митрополита, търговци, учители и др. Именно този малоброен елит доминира като ниво на образование през първата четвърт на деветнадесетото столетие⁵⁸.

Един поглед към имената на личностите от Тефтера на градската община, тези от Кодекса на Търновската митрополия и Кондиката на училището за елински науки от същите години показва почти пълно съвпадение между тях.⁵⁹ Става въпрос за главите на по-влиятелните гърчещи се фамилии – същите хора, които формират градския елит, за който стана въпрос по-горе – хаджи Сава хаджи Илия, хаджи Лука хаджи Велчов, хаджи Николау Евстати, хаджи Маргарит Атанасиу и др. Изключение в това отношение прави Тодор Проестос (края на XVIII в.), който участва в ръководството на общинските дела, но не принадлежи към най-състоятелните жители на града. Въпросните граждани са наречени в митрополитския кодекс „многоуважавани чорбаджии и високоблагородни хаджии и останалите първенци на града“. В кодекса на училището те са определени като „многоуважавани чорбаджии“ и „първенци на града“. Всичко това е особено показателно за тясната взаимовръзка във функционирането на трите институции – общината, митрополията и елинското училище⁶⁰.

Тук изниква въпросът за състоянието на просветата в Търново в края на XVIII и началото на XIX в. В своите спомени П. Кисимов съобщава, че в началото на XIX в. от цялата чаршия има само един човек, който може да разчита записи и букви. Според същия автор и дума не може да става за някакво училище в Търново по това време⁶¹. Тази оценка на бележития търновски възрожденец търпи сериозна ревизия в светлината на останалите факти. На първо място може да се посочи, че в кондиката на митрополията фигурира името на Йоан хаджи Атанасиу, който изписва на 1 август 1763 г. нейното заглавие на гръцки език⁶². Показателен е фактът, че сред спомоществателите на отпечатаната през 1781 г. във Виена „Теория на географията“ от Йосипос Мисиодакис е Георгий Йовица Мегатурнавитис, т.е. Великотърновеца. Известно е, че през 1783 г. от търновската общинска каса са изплатени 75 гроша на даскал Кочо и след това още 2 гроша на проестоса „за учителя“⁶³. Тези факти са обобщени от Ив. Снегаров и Н. Данова, според които през втората половина на XVIII в. в Търново съществува гръцко училище, което е на нивото на българското килийно учебно заведение. Следователно по това време младежите в

старопрестолния град не изучават задълбочено гръцки език и култура, а се ограничават само в придобиването на грамотност⁶⁴. От този първи („килиен“) етап в развитието на гръцкото училище в Кондиката на Митрополията, по повод закупен имот, срещаме пояснението „под училището“ (1787 г.), което означава, че то представлява социален и културен ориентир. Вероятно сред възпитаниците на това елинско „σχολείο“ са градските първенци, оставили подписите си под митрополитската кондика и Тефтера на градската община⁶⁵.

Нов и по-плодотворен период в живота на елинското училище настъпва с идването на митрополит Йоаникий (1817–1821), който влага сили и пари в изграждането на нова сграда и привличането на по-подготвени и авторитетни учители⁶⁶. От началото на този етап датират (1817 и 1818 г.) първите по-подробни сведения за състоянието на училището. Става въпрос за специалното дарение на редица гръцки книги и сумата от 12 000 франка от страна на д-р Никола Пиколо на „общото училище в Търново“⁶⁷.

Основен извор (наред с Кодекса на митрополията, Тефтера на общината и спомените на съвременници) за дейността на училището за елински науки остава неговата кондика. Тя представлява обемист ръкопис, съхраняван в Църковноисторически и архивен институт при Св. Синод под № 582. Голяма част от паметника (с. 1–48) е на гръцки език и се отнася само до гръцкото училище. Втората част (с. 49–116) е писана на български език и обхваща просветния живот в Търново през 40-те години. В най-ранния запис от 1 януари 1820 г. виждаме ме архиерейския подпис на митрополит Йоаникий и подписите на търновските първенци⁶⁸.

Този встъпителен текст категорично потвърждава ангажиментите на общината и митрополитската институция към издръжката на „общото и елинско училище“. През 1819–1821 г. учители в него са Йоанис, Георгиос, Пасхалис и Стойно, като последният, според Н. Данова, е „несъмнено българин“⁶⁹. От своя страна Ив. Радев смята, че Йоанис всъщност е Иван Симеонов, също българин от с. Търлиз (Неврокопско), а под името Георгиос се крие Георги Парашкевов Бояджиоглу – българин от гр. Сливен⁷⁰. Техните годишни заплати са еднакви с тези на колегите им в свищовското елинско училище на Емануил Васкидович. Последният през 1824–1825 г. има заплата от 1 200 гроша годишно, през 1826–1828 г. – 1300 гроша, а през 1828–1829 г. – по 1600 гроша. Неговият помощник Димитраки през 1827 г. получава 400 гроша годишно⁷¹. В елинското училище в Търново на учителя по гръцки Йоанис се заплащат през 1820 г. – 1300 гроша годишно, а на учителя Пасхалис – 400 гроша. През 1821 г. елинският учител Георгиос получава заплата от 1200 гроша, а помощникът

му Стойно – 400 гроша. На тази база с голяма доза сигурност можем да предположим, че организацията и методите на преподаване в Търновското и Свищовското елинско училище са сходни. Явно Пасхалис и Стойно са насочени към „общото“, т.е. към подготвителното училище, а Йоанис и Георгиос към „класното“ училище.

Освен гръцки език и граматика в Търново вероятно се преподават още история, география, откъси от съчинения на антични автори, математика, физика, анатомия. Библиотеката на училището съдържа произведения на антични автори, речници, учебни помагала по граматика и история. За това можем да съдим и от даренията от д-р Никола Пиколо книги, сред които се открояват произведения на Аристофан, Хелиодор, Лисий и др. Специално внимание заслужава „Етиопска повест“ на Хелиодор по изданието на големия деец на гръцкото Просвещение А. Кораис. В предговора той развива основните педагогически принципи на Просвещението⁷².

Трети етап в историята на училището настъпва през 1832 г., когато по инициатива на митрополит Иларион Критски (1821–1827; 1830–1838) е изградено общинско училище с преподаване на гръцки език⁷³. Самият митрополит дарява 2650 гроша, след което призовава този пример да последват и епископите на Драма Дионисий и на Враца Методий. Великодушният жест е последван от българските първенци в Търново – Параскева хаджи Луков и Сава Савов предоставят по 2500 гроша, а Димитър Протопопа, хаджи Кируш Параскевов, Димо хаджи Георгиев и Евстатий хаджи Николов по 1000 гроша. Вероятно по подтик на митрополит Иларион за издръжката на училището се насочват задължителните вноски на три градски храма – „Св. Богородица“, „Св. Възнесение Господне“ и „Св. Константин и Елена“, както и сумите от „кутиите“ за събиране на помощи в самите църкви. Освен това владиката се разпорежда ежегодно да се отслужва архиерейска служба за спомоществателите⁷⁴. Търновският архиерей се намесва и по друга линия във функционирането на училището, като настоява за въвеждането на строг ред във финансовите дела на учебното заведение⁷⁵.

За преподаватели са привлечени даскал Цачо от Елена и поп Марин от Арбанаси. Обучението е безплатно и училището се посещава от деца както от Търново, така и от близките селища – Габрово, Елена, Трявна, Горна Оряховица, Лясковец и селата⁷⁶. По-късно за управител е определен Петрос Панайоту, който за две години и два месеца (26 октомври 1824 г. – 1 януари 1827 г.) регистрира доходи в размер на 9416 гроша. Това достатъчно убедително говори за финансовата стабилност и подем, в който се намира училището през втората четвърт на столетието. За развитието

на училището по същото време може да съдим от имената на спомоществователите на някои гръцки издания. През 1824 г. сред тези личности от Търново срещаме Перикъл – елински учител, Давид Педагог – елински учител и музико-премъдрейшия Йоанис – „учител по новата система“. Вероятно последният е Йоанис Симеонидис, (Иван Симеонов), който преподава по взаимоучителната система⁷⁷.

През 1843 г. в кондиката за първи път срещаме термина „взаимоучителен“ и названието „елинско и взаимоучително училище“. В него започват да преподават Стефан – взаимен учител, Тодор – взаимен учител, Апостол – взаимен учител, Панайот – учител, Костандес – учител. Допълнителни сведения за това време дава П. Кисимов, който получава образование (1841–1844 г.) по взаимоучителната метода от трима преподаватели – поп Марин от Арбанаси, „даскал Димитър от Долната махала“ и „Апостолос – грък от беломорските острови, изпратен от Патриаршията“. Двете степени (обща и класна) се помещават в две слепени стари дървени къщи⁷⁸. Приблизително по същото време Ю. Венелин поставя търновското гръцко училище редом с останалите постоянни и големи гръцки училища в българските земи⁷⁹. Вероятно негови възпитаници са Захари Княжески, Петър Оджаков, и Добри Чинтулов⁸⁰. Унищожено е при големия пожар от 1845 г., а на негово място е построено ново каменно здание, което приютява едно класно и добре обзаведено училище⁸¹.

През 30-те години на XIX в. известност получава и гръцкото училище при храма „Св. Богородица“ в което преподава Андон Никопит. Той е виден елинист и заслугата за привличането му в старопрестолния град принадлежи изцяло на митрополит Иларион Критски. Никопит е автор на няколко учебни пособия – „Буквар за малките деца“ (съвместно с Ат. Гранитски) (1849 г.), „Детска енциклопедия“ (1850 г.) и „Учение за децата“ (към 1851–1852 г.). На неговото перо се приписва и една гръцко-българска граматика⁸². Вероятно за тези две гръцки училища в Търново съобщава и руският учен и пътешественик Виктор Григорович, посетил града през 1845 г.⁸³ Към 1840–1841 г. в родния си град Търново учителства бъдещият Погонянски владика Панарет Рашев. Възползвайки се от помощта, която му предоставя княз Александър Гика, той също планува откриването на гръцко училище⁸⁴.

Дължни сме да отбележим, че успоредно с развитието на гръцката просвета в старопрестолния град прави първите си стъпки и българското образование, което постепенно скъсва с килийните традиции. Данните за неговото начало са съвсем оскъдни. През 1751 г. се споменава за учител в

Долната махала, но без всякаква допълнителна информация⁸⁵. По-горе беше цитиран митрополитския кодекс, който съобщава за училище през 1787 г., но е малко вероятно да става въпрос за българска килия. По-скоро в случая е визирано гръцкото училище. През 1797 г. един от протоколите на митрополитския кодекс е подписан с български букви от Генчу. Негов подпис в същия документ откриваме и през 1803 г., но този път той е изписан с гръцки букви и гръцко окончание на името – Генчос. През 1805 г. в тефтера на общината с български букви се подписва Генчо Николов. През 1804 г. в митрополитския кодекс отново срещаме гръцкия му подпис⁸⁶. Всичко това подсказва за наличието на килийно училище в Търново поне от средата на XVIII в. По-системни сведения дава П. Р. Славейков, който за 1821–1822 г. съобщава следното: „...някой си попски син хром, Димитър от Дряново, дошъл в Търново да се лекува, и за да не стои без работа, вземал да учи 5-6 деца на български.“⁸⁷

Много по-голямо значение в тази насока се отдава на делото на светогорския монах отец Зотик, който поставя началото на системно българско образование в старата столица. През 1822 г. той отваря килия в Ламбриновата къща, в която на български език преподава четене, писане и църковно пеене. По същото време Велчо Атанасов Джамджията създава в своя дом килийно училище и сам обучава няколко деца. Към този почин се присъединява с частно килийно училище и абаджията Стойко⁸⁸.

Скоро след започването на своята преподавателска дейност отец Зотик се премества в метоха на манастира „Св. Троица“ в Горна Оряховица, където също събира немалко ученици, желаещи да се обучават на български⁸⁹. През 1829–1830 г. той е вече игумен на Преображенския манастир край Търново, в чийто метох по молба на абаджийския еснаф се създава още едно училище с даскал Димитър от с. Самоводене и даскал Стойко от с. Кованлък (дн. Пчелище).

Следващ етап в развитието на новобългарското образование в Търново се поставя с откритото на 15 март 1839 г. в дома на габровеца Петър хаджи Христов частно училище. В него е привлечен за учител Захари Княжески, който е ученик на Неофит Рилски и познава взаимоучителната метода. Фактът, че той заминава на следващата година да продължи образованието си в Одеса, кара някои изследователи да приемат, че животът на училището е твърде кратък⁹⁰. През същата 1839 г. към храма „Св. Никола“ отваря врати и друго българско училище, в което започва да преподава Петко Николов, който не след дълго става свещеник под името Петко Икономов⁹¹. За нуждите на въпросното училище през 1843 г. е построена специална сграда и са привлечени учителите Никола Златарски и Петър Давидов от гр. Лясковец. Според спомените на Кирило Тулешков

учебният процес протича по взаимоучителната метода⁹². В същата сграда през 1845 или 1846 г. под ръководството на монахиня Тодора Христова (игуменка на манастира „Св. Никола“ в Арбанаси) започва обучението и на девойки. Сградата е погълната от опустошителен пожар през 1849 г., след което е възстановена с обществени средства и активната подкрепа на хаджи Минчо хаджи Цачев⁹³. През 1840 г. на „Малкия мегдан“ (Самоводския пазар) учителят Иван Стоянов открива частно училище, което съществува за кратко време. На следващата 1841 г. Петър Давидов от Лясковец започва да преподава на 5-6 деца славянска граматика по учебника на Христати Павлович⁹⁴.

През 1842 г. към църквата „Св. Богородица“ в Долната махала учителят Христо Драганов открива основно или начално училище за момчета. През следващата 1843 г. в пригодената специално за целта сграда, която се намира в църковния двор, учителства и П. Р. Славейков. По-късно в това училище учителстват поп Димитър Драганов от с. Самоводене, даскал Димо от с. Мерданя, Янко Дивитаков и Георги Мазаков. През 1856 г. със средства на табашкия еснаф е построена нова сграда, в която се учат смесено момичета и момчета⁹⁵.

Горните факти подсказват, че през 30-те и 40-те години на XIX в. нивото на новобългарското образование в Търново изостава от това в Габрово, Свищов и Елена. В местните взаимни основни училища децата получават само елементарна грамотност и практически знания. Постепенно с времето и в резултат на разрастващото се движение за национално осъзнаване новобългарското образование измества гръцкото. Трябва още веднъж да подчертаем, че активното функциониране на Търновската митрополия, която има голяма роля на различни нива в живота на българите, е основен фактор за съхраняването на жилавата гръкоезична традиция в старата столица⁹⁶.

Казаното дотук ни дава правото да причислим старопрестолния град сред изявените центрове на гръцката просвета в българските земи през първата половина на XIX в. Особено релефно това проличава на фона на образованието в Търновския регион, което остава изцяло доминирано от килийните училища. Освен в самия град Търново такива са открити в Килифарево, Арбанаси, Лясковец, Плаково, Дряново, Беляковец, Трявна, Леденик, Мерданя, Горна Оряховица⁹⁷. През килийното училище в Търново минава П. Р. Славейков, който си спомня, че учил при петима учители, но усвоил само да рецитира някои откъси от книги, без да може да напише дори името си, а аритметиката съвсем не е изучавана⁹⁸.

В килийните училища същността на учебното съдържание се свежда до обучението по четене и писане на богослужебни книги (Часослов,

Псалтир, Апостол, Светче и Требник), които служат за учебни помагала и за църковно пеене. След като възпитаниците наизустявали някои от посочените книги, преминавали към следващата. Смятането е въведено едва към края на XVIII в. и далеч не във всички килийни училища⁹⁹.

Всичко това означава несравнимо по-ниското ниво на преподаване и примитивни знания в сравнение с гръцките училища. В този смисъл откриването и поддържането на училището за „елински науки“ в Търново по инициатива на митрополитската институция и градската община е едно от най-важните събития в историята на града през Ранното възраждане. Анализът и контаминацията на сведенията в Тефтера на градската община, Кондиката на елинското училище и Кодекса на Търновската митрополия ще задълбочат и прецизират познанията ни за състоянието на просветното дело в Търново в края на XVIII и първата половина на XIX в.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Димитров, Стр., К. Манчев.** История на балканските народи XV–XIX в. С. Наука и изкуство, 1971, с. 106–107.

² Първата била дадена на Франция през 1535 г. За „режима на капитулациите“ по-подробно вж.: **J. de Testa.** Recueil des traités de la Porte Ottomane avec les puissances étrangères (8 vols). Paris, 1864–1894; **Люцканов, А.** Капитулациите. – ПСп, 1885, № 13, с. 51–100; **Calary de Lamaziere, R.** Les Capitulations en Bulgarie. Paris, 1905; **Caleb, A.** Capitulations en Turquie par Rapport à la Bulgarie. Genève, 1907; **Mantran, R.** Foreign Merchants and the Minorities in Istanbul during the Sixteenth and Seventeenth Centuries. – In: Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society. Ed. By b. Braude and B. Lewis. Vol 1. The Central Lands. New York–London, 1982, pp. 127–138; **Frazer, Ch.** Catholics and Sultans. The Church and the Ottoman Empire 1453–1923. Cambridge University Press. 1983, pp. 67–69.

³ **Странски, Ив.** Появата на тютюна в българските земи и приспособяването му към местните условия. – Известия на Биологическия институт, Т. 1. 1950; **Кондов, Н.** Към въпроса за времето, когато е била усвоена царевицата от нашето земеделие. – ИПр, 1960, № 4, с. 70–91; **Паскалева, В.** За началния етап на образуването на българската нация. – ИПр, 1962, № 6, с. 40; **Георгиев, Й., Б. Ачков.** Принос към историята на памука в българските земи. С., 1976.

⁴ **Mutafčieva, V., Str. Dimitrov.** Sur l'état du système des timars des XVII^e et XVIII^e. Sofia, 1968, pp. 34–35; **Тютюнджиев, Ив. и др.** Кратка стопанска история на България. Велико Търново, Faber, 1996 [2000], с. 88.

⁵ **Радушев, Е.** Аграрните институции в Османската империя през XVII–XVIII в. С., БАН, 1995, с. 104–135.

⁶ **Христов, Хр.** Аграрните отношения в Македония през XIX и началото на XX в. С., 1964, с. 35.

⁷ **Димитров, Стр.** Из историята на чифликчийството в Русенско. – ИПр, 1958, № 4, с. 84–98; **Христов, Хр.** Някои проблеми на прехода от феодализма към капитализма в историята на България. – ИПр, 1961, № 3, с. 89–90; **Димитров, Стр.** За аграрните отношения в България през XVIII в. – В: Паисий Хилендарски и неговата епоха. С., 1962, с. 129–165; **Димитров, Стр.** Политиката на управляващата върхушка в Турция спрямо спяхийството през втората половина на XVIII в. – ИПр, 1962, № 5, с. 32–60; **Гандев, Хр.** Зараждане на капиталистически отношения в чифлишкото стопанство в Северозападна България през XVIII в. – В: **Гандев, Хр.** Проблеми на българското Възраждане. С., 1976, с. 271–394.

⁸ **Гандев, Хр.** Търговската обмяна на Европа и българските земи през XVIII и началото на XIX в. – В: Гандев, Хр. Проблеми на българското Възраждане. С., 1976, с. 399–401; **Паскалева, В.** Австро-български търговски връзки в края на XVIII и началото на XIX в. – ИПр, 1959, № 6.

⁹ **Паскалева, В.** Развитие на търговията. – В: История на България. Т. 5. С., 1985, с. 71.

¹⁰ **Странски, Ив.** Появата на тютюна в българските земи и приспособяването му към местните условия. – Известия на Биологическия институт, Т. 1. 1950, с. 37; **Паскалева, В.** Развитие на градското стопанство и генезисът на българската буржоазия през XVIII в. – В: Паисий Хилендарски и неговата епоха. С., 1962, с. 81; **Георгиев, Й., Б. Ачков.** Принос към историята на памука в българските земи. С., 1976, с. 17.

¹¹ **Паскалева, В.** Предпоставки и наченки на Ранното българско Възраждане. – ИПр, 1978, № 2, с. 90.

¹² **Маслев, С.** Търговията между българските земи и Трансилвания през XVI и XVII в. С., 1991. В един списък на търговците в Брашов от 1802 г. се четат имената на хаджи Генчо, Величко Обрешков, Велико Добри, Йордан Хаджигенович, Тодор Стоянович, Мавроди хаджи Сиву и Никола Пенкович. – **Велики, К.** За търговията на българските градове в Австрия в края на XVIII и началото на XIX в. – ИПр, 1959, № 6, с. 71.

¹³ **Бур, М.** Югоизточна и Средна Европа през призмата на взаимната им стопанска обвързаност до края на XVIII в. – В: Проучвания в чест на професор Вера Мутафчиева. С., AMICITIA, 2001, с. 65. Сумата възлизала на 412 484 виенски форинта.

¹⁴ **Паскалева, В.** Икономическото проникване на Австрия у нас от 30-те години на XIX в. до Кримската война. – ИПр, 1956, № 2, с. 30; **Paskaleva, V.** Wien und die bulgarischen Kaufleute im 18. und 19. Jahrhundert. – Österreichische Osthefte, 8, 1966, № 2; **Паскалева, В.** Параходното плаване по Долния Дунав до Кримската война. – Studia Balkanika, Т. 2. 1970, с. 287; **Paskaleva, V.** Le rôle de la navigation à vapeur sur le Bas Danube dans l'établissement des liens entre l'Europe Centrale et Constantinople jusqu' à la guerre de Crimée. – BHR, 1976, № 1, p. 64.

¹⁵ **Паскалева, В.** За търговските връзки между Франция и българските земи от началото на XIX в. до Освобождението. – ИПр, 1960, № 5, с. 63–64; **Тонев, В.** Българското Черноморие през Възраждането. С., БАН, 1995.

¹⁶ **Паскалева, В.** Развитие на градското стопанство и генезисът на българската буржоазия през XVIII в. – В: Паисий Хилендарски и неговата епоха. С., 1962, с. 83.

¹⁷ **Георгиев, Й., Б. Ачков.** Узунджовският панаир в светлината на новоиздирени документи. – ИИИ, Т. 19, 1967, с. 176, 183.

¹⁸ **Тодоров, Н.** Балканският град XV–XIX в. Социално-икономическо и демографско развитие. С., 1972, с. 170, 192–194, 224.

¹⁹ **Тодоров, Н.** За някои промени в цеховата организация у нас през XVIII и първата половина на XIX в. – ИПр, 1958, № 4, с. 44–76; **Тодоров, Н.** Балканският град XV–XIX в. С., 1972, с. 222

²⁰ **Косев, Д.** Към изясняването на някои проблеми от историята на България през XVIII и началото на XIX в. – ИПр, 1956, № 3, с. 34; **Тютюнджиев, Ив. и др.** Кратка стопанска история на България. Велико Търново, Faber, 1996 [2000], с. 103.

²¹ **Тодоров, Н.** балканският град XV–XIX в. С., 1972, с. 109.

²² **Гандев, Хр.** Към изучаването на „чумавите времена“. – В: Гандев, Хр. Проблеми на българското Възраждане. С., 1976, с. 539–546.

²³ **Паскалева, В.** Развитие на градското стопанство и генезисът на българската буржоазия през XVIII в. – В: Паисий Хилендарски и неговата епоха 1762–1962. С., 1962, с. 121.

²⁴ **Радушев, Евг.** Някои черти от структурата на османското общество през XVIII в. (към оценката на „Паисиевия век“). – В: Изследвания в чест на професор Вера Мутафчиева. С., AMICPIA, 2001, с. 301–313. Въз основа на някой молби за приемане на исляма от българи, същият автор достига до изводът за „общата безперспективност и дълбока криза в средите на българското общество през първата половина на XVIII в.“ (с. 311).

²⁵ **Димитров, Стр.** Социални предпоставки на Паисиевото дело. – Векове, 1972, № 3, с. 30–42; **Тютюнджиев, Ив. и др.** Кратка стопанска история на България. Велико Търново, Faber, 1996 [2000], с. 96.

²⁶ **Христов, Хр.** Към въпроса за зараждането на капитализма и образуването на българската нация през Възраждането. – В: Българската нация през Възраждането. (Сборник от изследвания). Т. 2. С., 1989, с. 20–21; **Радкова, Р.** Българското образование през XVIII и първата половина на XIX в. – В: Проблеми на българското Възраждане. [Изследвания по българска история. Т. 6] С., 1981, с. 262; **Димитров, А.** Училището, прогресът и националната революция. Българското училище през Възраждането. С., 1987, с. 41–42.

²⁷ **Тютюнджиев, Ив.** Търновската митрополия през XV–XIX в. (дисертационен труд).

²⁸ **Тютюнджиев, Ив.** Търновската митрополия през XVII и първата половина на XVIII в. По документи от архива на метоха „Божий гроб“ на Ерусалимската патриаршия в Цариград. Велико Търново, Слово, 1999; **Тютюнджиев, Ив.** Търновската митрополия през XV–XIX в. (дисертационен труд).

²⁹ **Дуйчев, Ив.** Описанието на България от 1640 г. на архиепископа Петър Богдан. – Архив за поселищни проучвания, 1939/1940, № 2, с. 188.

³⁰ Бележитият възрожденец пише: „Дълго време в Търново не е имало нито българско училище, нито българска църковна служба. Дори и в килийните училища се е преподавало гръцки от калугери божигробски, синаитски или светогорски. В седемте градски църкви се четяло на гръцки и се чувало само „кирие елейсон“ и „патер имон“. Същото било в Лясковец, Горна Оряховица и Долна Оряховица, макар във всички тези селища да не е имало коренно гръцко население. Сал на Балкана – от по-големите села като от Габрово, от Трявна, от Елена и от Дряново свещенослужителите познавали нещо на български, но и те не смеели да се изявят като българи“. – **Маждракова, О.** Възрожденецът Стефан Пенев Ахтар. С., 1985, с. 16.

³¹ **Снегаров, Ив.** Старият търновски църковен кодекс. – В: сборник в чест на проф. Л. Милетич за неговата 70-годишнина. С., 1933, с. 513–539; **Същият.** Старият търновски църковен кодекс. – ГСУ, БФ, Т. 11, 1934, с. 1–60; Т. 12, 1935, с. 1–48, Т. 13, 1936, с. 1–74; **Същият.** Нов кодекс на Търновската митрополия. – Сб.БАН, Т. 31, 1937, с. 1–181; **Същият.** Друг търновски църковен кодекс (за училища, енорийски църкви и манастири). – ГСУ, БФ, Т. 18, № 2, 1940/41, С., 1941, с. 1–106; **Същият.** Исторически вести за Търновската митрополия. – ГСУ, БФ, Т. 20, № 5, 1942/43, С., 1943, с. 1–126; **Чилев, П.** Старата кондика на Търновската митрополия. – Сп.БАН, клон историко-филологичен и философско-обществен, кн. 3. 1912, с. 149–162.

³² **Тютюнджиев, Ив.** Търновската митрополия през XV–XIX в. (дисертационен труд).

³³ **Тонев, В.** Из миналото на Поморие (Анхиало) през XVIII и XIX в. (до 1878 г.). – Архив за поселищни проучвания, III, 1994, № 3–4, с. 38–43.

- ³⁴ **Костов, Д.** Арбанаси. С., 1959, с. 29–30; **Тютюнджиев, Ив.** Търновската митрополия през XVII и първата половина на XVIII в. По документи от архива на метоха „Божи гроб“ на Ерусалимската патриаршия в Цариград. Велико Търново, Слово, 1999, с. 68–74, с. 86, бел. 51; Някои гръцки автори считат, че Арбанаси е основано от гърци, преселници от Епир, знаещи албански език. По-подробно у **Φωτοπούλου, Αθ.** Ελληνική μετάφραση της Τουρκικής γραμματικής του Fr. Meninski κατά τον ΙΗ΄ αι. – Journal of Oriental and African Studies. Volume 5, 1993. Athens, с. 67–68 и бел. 10, 11.; **Вачев, Х.** Църковният ансамбъл в Арбанаси. Варна, Славена, 2006, с. 31–50.
- ³⁵ **Данова, Н.** Велико Търново през Ранното Възраждане (XVIII – първата четвърт на XIX в.). – В: История на Велико Търново. Т. 2. Късно средновековие, Възраждане, нова история (1393–1940). В. Търново, 2000, с. 91–92.
- ³⁶ **Бур-Марковска, М.** Балканите и унгарския пазар през XVIII в. С., 1977, с. 92, 97; **Същата.** Балканите и Маждарско през XVIII в. – Studia Balkanika, Т. 13. С., 1977, 17, 24–25.
- ³⁷ **Данова, Н.** Велико Търново през Ранното Възраждане (XVIII – първата четвърт на XIX в.). – В: История на Велико Търново. Т. 2. Късно средновековие, Възраждане, нова история (1393–1940). В. Търново, 2000, с. 90.
- ³⁸ Документи за българската история. Т. 3. Документи от турските държавни архиви. Подбрал и превел **П. Дорев.** С., 1940, с. 153.
- ³⁹ **Документи** за българската история из германските държавни архиви (1829–1877 г.). С., 1963, с. 51.
- ⁴⁰ **Гандев, Хр.** Търговската обмяна на Европа с българските земи през XVIII и началото на XIX в. – В: **Гандев, Хр.** Проблеми на българското Възраждане. С., 1976, с. 412.
- ⁴¹ **Данова, Н.** Велико Търново през Ранното Възраждане (XVIII – първата четвърт на XIX в.). – В: История на Велико Търново. Т. 2. Късно средновековие, Възраждане, нова история (1393–1940). В. Търново, 2000, с. 89–90.
- ⁴² Семейен архив на Хаджитошеви. Т. 1. (1751–1827). Под ред. на **К. Възвъзова-Каратеодорова, З. Маркова.** С., 1984, с. 237, 267, 272, 275, 286–287, 299, 300, 302.
- ⁴³ **Москов, М.** Миналото и бъдещето на Велико Търново в икономическо отношение. Велико Търново, 1910, с. 10.
- ⁴⁴ **Димитров, Й., Т. Драганова.** Социално-икономическа характеристика на Търново в края на XVIII и XIX в. – В: Велико Търново през вековете. С., 1982, с. 146–157.
- ⁴⁵ **Тулешков, К.** Моето чиракуване в живота. Съставител Е. Налбантова. Велико Търново, Абагар, 1997, с. 25.
- ⁴⁶ **Тодоров, Н.** Балканският град XV–XIX в. С., 1972, с. 354.

⁴⁷ Документи за българската история. Т. 3. Документи от турските държавни архиви. Подбрал и превел **П. Дорев**. С., 1940, с. 141.

⁴⁸ **Москов, М.** Миналото и бъдещето на Велико Търново в икономическо отношение. Велико Търново, 1910, с. 9.

⁴⁹ **Данова, Н.** Une source inutilisée de l'histoire de la ville de Tarnovo de la fin du XVIII^e siècle et du début du XIX^e siècle. – *Etudes balkaniques*, 1979, 1, p. 94.

⁵⁰ **Снегаров, Ив.** Старият търновски църковен кодекс. – ГСУБФ, Т. 11. 1933–1934, С., 1934, с. 1, 2, 6, 7; Книга за българските хаджии. Съст. **Св. Гюрова, Н. Данова**. 2. прераб. и доп. издание. София, Проф. М. Дринов, 1995, с. 13. Размерът на платените данъци до известна степен има условен характер поради постоянната инфлация в османската държава в края на XVIII и началото на XIX в. – вж. **Беров, Л.** Движение на цените на Балканите през XVI–XIX в. и европейската революция на цените. С., 1976, с. 38, 40–46, 47.

⁵¹ **Михов, Н.** Населението на Турция и България през XVIII и XIX в. С., 1968, с. 73; **Данова, Н.** Велико Търново през Ранното Възраждане (XVIII – първата четвърт на XIX в.). – В: История на Велико Търново. Т. 2. Късно средновековие, Възраждане, нова история (1393–1940). В. Търново, 2000, с. 87–100.

⁵² **Христов, Хр.** Българските общини през Възраждането. С., 1973, с. 21–22.

⁵³ **Данова, Н.** Към историята на Търновската градска община през Възраждането. – ИПр, 1980, № 1, с. 106; **Данова, Н.** Une source inutilisée de l'histoire de la ville de Tarnovo de la fin du XVIII^e siècle et du début du XIX^e siècle. – *Etudes balkaniques*, 1979, 1, p. 86; **Радев, Ив.** История на Велико Търново XVIII–XIX в. Велико Търново, Слово, 2000, с. 28. Все още не е открит вторият тефтер на търновската община покриващ годините 1819–1831 г. – **Данова, Н.** Велико Търново през Ранното Възраждане (XVIII – първата четвърт на XIX в.). – В: История на Велико Търново. Т. 2. Късно средновековие, Възраждане, нова история (1393–1940). В. Търново, 2000, с. 134, бел. 60.

⁵⁴ **Данова, Н.** Une source inutilisée de l'histoire de la ville de Tarnovo de la fin du XVIII^e siècle et du début du XIX^e siècle. – *Etudes balkaniques*, 1979, 1, p. 88, 89.

⁵⁵ **Данова, Н.** Велико Търново през Ранното Възраждане (XVIII – първата четвърт на XIX в.). – В: История на Велико Търново. Т. 2. Късно средновековие, Възраждане, нова история (1393–1940). В. Търново, 2000, с. 104. По документи на Търновската община през 1865 г. българските махали са: Патрика – около църквата „Св. Константин и Елена“, Болярската – около църквата „Св. Богородица“, Поп Васил – около църквата „Св. Спас“, Анатика, поп Йоргова, Новата, Долната и Маринополската (**пак там**, с. 168). За махалите в

Търново през XV–XVII в. вж. и **Мутафова, Кр.** Старопрестолният Търнов в османотурската книжнина (XV–XVI в.). Велико Търново, Фабер, 2002, с. 47–73.

⁵⁶ **Данова, Н.** Велико Търново през Ранното Възраждане (XVIII – първата четвърт на XIX в.). – В: История на Велико Търново. Т. 2. Късно средновековие, Възраждане, нова история (1393–1940). В. Търново, 2000, с. 104–106.

⁵⁷ **Снегаров, Ив.** Старият търновски църковен кодекс. – ГСУ, БФ, Т. 11, 1934, с. 7.

⁵⁸ **Данова, Н.** Към историята на Търновската градска община през Възраждането. – ИПр, 1980, № 1, с. 117–118.

⁵⁹ **Danova, N.** Une source inutilisée de l'histoire de la ville de Tarnovo de la fin du XVIII^e siècle et du début du XIX^e siècle. – Etudes balkaniques, 1979, 1, p. 97.

⁶⁰ **Радев, Ив.** История на Велико Търново XVIII–XIX в. Велико Търново, Слово, 2000, с. 30.

⁶¹ **Кисимов, П.** Исторически работи. Моите спомени. Ч. 4. С., 1903, с. 78.

⁶² **Снегаров, Ив.** Старият търновски църковен кодекс. – ГСУ, БФ, Т. 11, 1934, с. 2.

⁶³ **Данова, Н.** Велико Търново през Ранното Възраждане (XVIII – първата четвърт на XIX в.). – В: История на Велико Търново. Т. 2. Късно средновековие, Възраждане, нова история (1393–1940). В. Търново, 2000, с. 124–126.

⁶⁴ **Снегаров, Ив.** Старият търновски църковен кодекс. – В: Сборник в чест на проф. Л. Милетич. С., 1933, с. 521; **Данова, Н.** Към историята на Търновската градска община. – ИПр, 1980, № 1, с. 117.

⁶⁵ **Радев, Ив.** История на Велико Търново XVIII–XIX в. Велико Търново, Слово, 2000, с. 125–126.

⁶⁶ **Тютюнджиев, Ив.** Търновската митрополия през XV–XIX в. (дисертационен труд); **Радев, Ив.** История на Велико Търново XVIII–XIX в. Велико Търново, Слово, 2000, с. 129.

⁶⁷ **Снегаров, Ив.** Исторически вести за Търновската митрополия. – ГСУ, БФ, Т. 20, № 5, 1942/43, с. 94–95.

⁶⁸ ЦИАИ при Св. Синод, инв. № 582, л. 27. **Радев, Ив.** История на Велико Търново XVIII–XIX в. Велико Търново, Слово, 2000, с. 190–191.

⁶⁹ **Данова, Н.** Към историята на Търновската градска община през Възраждането. – ИПр, 1980, № 1, с. 118.

⁷⁰ **Радев, Ив.** История на Велико Търново XVIII–XIX в. Велико Търново, Слово, 2000, с. 130, 133–145.

⁷¹ **Кръстанов, Т.** Емануил Васкидович и развитието на новобългарската просвета. – ИПр, 1975, № 5, с. 84.

⁷² **Данова, Н.** Велико Търново през Ранното Възраждане (XVIII – първата четвърт на XIX в.). – В: История на Велико Търново. Т. 2. Късно средновековие, Възраждане, нова история (1393–1940). В. Търново, 2000, 126–127; **Радев, Ив.** История на Велико Търново XVIII–XIX в. Велико Търново, Слово, 2000, с. 130.

⁷³ **Данова, Н.** Велико Търново през Ранното Възраждане (XVIII – първата четвърт на XIX в.). – В: История на Велико Търново. Т. 2. Късно средновековие, Възраждане, нова история (1393–1940). В. Търново, 2000, 128.

⁷⁴ **Тютюнджиев, Ив.** Търновската митрополия през XV–XIX в. (дисертационен труд); **Радев, Ив.** История на Велико Търново XVIII–XIX в. Велико Търново, Слово, 2000, с. 93.

⁷⁵ ЦИАИ при Св. Синод, инв. № 582, л. 27.

⁷⁶ **Кулелиев, Й.** Първото обществено народно училище във Велико Търново – Общински в-к „Велико Търново“, № 19, 3 август 1928, с. 149.

⁷⁷ **Данова, Н.** Велико Търново през Ранното Възраждане (XVIII – първата четвърт на XIX в.). – В: История на Велико Търново. Т. 2. Късно средновековие, Възраждане, нова история (1393–1940). В. Търново, 2000, с. 128.

⁷⁸ **Кисимов, П.** Исторически работи. Моите спомени. Ч. 1. Пловдив, 1897, с. 13–14.

⁷⁹ **Снегаров, Ив.** Българските земи през погледа на чужди пътешественици 1828–1853 г. С., БАН, 1997 с. 37.

⁸⁰ **Радев, Ив.** История на Велико Търново XVIII–XIX в. Велико Търново, Слово, 2000, с. 133.

⁸¹ **Кулелиев, Й.** Девическото образование във Велико Търново преди Освобождението (1822–1877). Велико Търново, 1936, с. 6–7.

⁸² **Радев, Ив.** Андон Никопит и участието му във възрожденския процес. – ИПр, 1991, № 8, с. 80. П. Кисимов съобщава, че срещнал А. Никопит в Цариград през 1857 г., където той живеел. Старият даскал приема да стане учител в девическото училище на Горна Оряховица, където условието е преподавателят да знае гръцки и български. – вж. **Кисимов, П.** Исторически работи. Моите спомени. Ч. 2. С., 1900, с. 79–80.

⁸³ **Григорович, В.** Очерки пътешествия по Европейской Турции. М., 1877, с. 149.

⁸⁴ **Радев, Ив.** История на Велико Търново XVIII–XIX в. Велико Търново, Слово, 2000, с. 162.

⁸⁵ **Снегаров, Ив.** Исторически вести за Търновската митрополия. – ГСУ, БФ, Т. 20, № 5, 1942/43, с. 79.

⁸⁶ **Снегаров, Ив.** Старият Търновски църковен кодекс. – ГСУБФ, Т. 11. С., 1934, с. 11–12; **Данова, Н.** Към историята на търновската градска община през Възраждането. – ИПр, 1980, № 1, с. 118.

⁸⁷ **Славейков, П. Р.** Подновяване и успех на българщината в Търново. – Цариградски вестник, бр. 311, 12 януари 1857.

⁸⁸ **Драганова, Т., И. Димитров.** Просветно и културно развитие на Търново през XIX в. – В: Велико Търново през вековете. С., 1982, с. 202.

⁸⁹ **Каранешев, Н.** История на общежителния манастир „Св. Преображение Господне“ при гр. Велико Търново. Велико Търново, 1927, с. 27–28.

⁹⁰ **Данова, Н.** Велико Търново през Ранното Възраждане (XVIII – първата четвърт на XIX в.). – В: История на Велико Търново. Т. 2. Късно средновековие, Възраждане, нова история (1393–1940). В. Търново, 2000, с. 186–187.

⁹¹ **Драганова, Т., Цв. Генчева, Р. Цонева.** Хроника на Търновския край през Възраждането. Велико Търново, Пик, 1994, с. 35.

⁹² **Кулемиев, Й.** Първите учители в Търново преди Освобождението. – Общински в-к „Велико Търново“, бр. 16–17, 1933, с. 133; **Тулешков, К.** Моето чиракуване в живота. Съставител Е. Налбантова. Велико Търново, Абагар, 1997, с. 95.

⁹³ **Кулемиев, Й.** Появата на женски дружества в България и женския съюз. – Общински в-к „Велико Търново“, бр. 14, 2 ноември 1942, с. 106; **Маждракова, О.** Възрожденецът Стефан Пенев Ахтар. С., 1985, с. 37–38.

⁹⁴ **Драганова, Т., И. Димитров.** Просветно и културно развитие на Търново през XIX в. – В: Велико Търново през вековете. С., 1982, с. 205.

⁹⁵ **Кулемиев, Й.** Девическото образование във Велико Търново преди Освобождението (1822–1877). Велико Търново, 1936, с. 13.

⁹⁶ **Тютюнджиев, Ив.** Търновската митрополия през XV–XIX в. (дисертационен труд); **Данова, Н.** Велико Търново през Ранното Възраждане (XVIII – първата четвърт на XIX в.). – В: История на Велико Търново. Т. 2. Късно средновековие, Възраждане, Нова история (1393–1940). В. Търново, 2000, с. 188.

⁹⁷ **Гечев, М.** Килийните училища в България. С., 1967, с. 50, 51, 52, 66, 72, 74–75, 85, 89, 94, 97, 99, 102–103, 105.

⁹⁸ **Кулемиев, Й.** Първото обществено народно училище във Велико Търново – Общински в-к „Велико Търново“, № 19, 3 август 1928, с. 149.

⁹⁹ **Ванков, Н.** История на учебното дело в България от край време до Освобождението. (Очерк). Ловеч, 1903, с. 21–36.